

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJS

15

Jan Sawicki

*Mykolas Rōmeris ir buvusios
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
žemių tautinės problemos*

1999

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJS
STUDIJS

Mykolo Römerio 120-osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

15

Jan Sawicki

*Mykolas Römeris ir buvusios
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
žemių tautinės problemos*

VILNIUS

1999

UDK 947.45
Li-191

REDAKCIŅĒ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

Iš lenkų kalbos vertė
Irena Tumelytė

Redakcinė kolegija dėkoja
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutui
bei Atviros Lietuvos fondui,
prisidėjusiems prie knygos išleidimo

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-752-52-3

© *Jan Sawicki*, 1998
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 1999
© Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999
© Vertimas į lietuvių kalbą – *Irena Tumelytė*, 1999
© Eugrimas, 1999

TURINYS

Pratarmė	7
Įvadas	9
I. MYKOLO RÖMERIO GYVENIMO KELIAS	15
1. Vaikystė ir jaunystė	15
2. „Krajovců“ Vilniuje	23
3. Karų ir revoliucijų sukuryje	35
4. Lietuvos valstybės tarnyboje	51
II. MYKOLAS RÖMERIS IR BUVUSIOS LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS ŽEMIŲ TAUTINĖS PROBLEMOS	76
1. XIX a.–XX a. pradžios lenkų politinės minties atstovų požiūris į istorinės Lietuvos žemių tautines problemas	76
2. Mykolas Römeris ir Abiejų Tautų Respublikos paveldas	80
3. Apie buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių nevienalytiškumą	88
4. Lietuva karo meto Mykolo Römerio koncepcijose	110
III. TAUTINĖS PROBLEMOS TARPUKARIO EUROPOJE IR LIETUVOS TAUTINĖJE VALSTYBĖJE	135
1. Tautinis klausimas Europoje po 1918 metų	135
2. Tarpukario laikotarpio Lietuvos Respublikos tautinės problemos	142
IV. NUO LIETUVIŲ IR LENKŲ TAUTINĖS SAVIMONĖS „DVLAIPSNIŠKUMO“ IKI „DVLILYPUMO“. MYKOLO RÖMERIO TAUTINĖS SAVIMONĖS POKYČIAI	161
Pabaigos žodis	174
Trumpinimų sąrašas	177
Streszczenie	178
Asmenvardžių rodyklė	184
Vietovardžių rodyklė	189

kiuosius tarnautojus ir neturtinguosius miestiečius, M.Römerį traukė savo demokratizmu ir liaudiškumu¹²⁰.

Reikia paminėti ir tai, kad M.Römeris palaikė ryšius su Ferdynandu Ruszczycu, žymia XX amžiaus pradžios Vilniaus figūra. Jiedu abu bendradarbiavo savaitraštyje *Tygodnik Wileński* ir etnografijos parodoje¹²¹. M.Römeris lankydavosi garsiuosiuose „pirmadieniuose“¹²².

Be viso kito, M.Römeriui rūpėjo ir krašto švietimo problemos. Jis priklaušė neturtingo besimokančio lietuvių jaunimo šalpos draugijos „Žiburėlis“ valdybai. Savo *Dienoraštyje* rašė: „Veikla šioje draugijoje yra vienas iš svarbiausių ir man brangiausių darbų“¹²³. Kita organizacija – Švietimo draugija – vienijo baltarusius, lenkus, lietuvius, žydus ir vietos rusus. M.Römeris rašė: „Didžiausias jos privalumas – ne tautinė, o grynai kultūrinė pozicija“. Taigi suprantamas M.Römerio dalyvavimas draugijos kontrolės taryboje¹²⁴.

M.Römeris skaitė daug paskaitų pažangiajam lenkų jaunimui. Daugiausia kalbėjo apie Lietuvos ir Baltarusijos žemių tautines problemas, nes manė, kad „šis jaunimas gyvena ir bręsta krašte, apie kurio padėtį beveik nieko nežino“¹²⁵.

3. Karų ir revoliucijų sukuryje

Prasidėjęs Pirmasis pasaulinis karas sukėlė rimtų permainų Vilniaus politinėje arenoje. Nelaukta įvykių eiga pirmiausia sujaukė Lietuvos ir Baltarusijos žemių lenkiškosios visuomenės politines pažiūras¹²⁶. Jau pačioje

¹²⁰ Draugijos „Rūta“ narių sąrašas, LMAB F 244–6, p. 102; M.Römer, *Dziennik*, t. 1, p. 37, 129; ten pat, t. 3, p. 86.

¹²¹ F.Ruszczyc, *Dziennik*, wybór, układ, opracowanie i wstęp Edward Ruszczyc, d. 1: *Ku Wilnu 1894–1918*, Warszawa, 1994, p. 245; M.Römer, *Dziennik*, t. 1, p. 55, 63. Viename savaitraščio *Tygodnik Wileński* numeryje (nr. 10, 1911 03 6/19) yra du M.Römerio straipsniai: „Uwłaszczenie włościan“ ir „Prasa periodyczna w Wilnie w r. 1905–1911. Szkic statystyczny“.

¹²² F.Ruszczyc, op. cit., p. 243.

¹²³ M.Römer, *Dziennik*, t. 2, p. 254. Žr. taip pat t. 1, p. 67; ten pat, t. 3, p. 238.

¹²⁴ Ten pat, t. 1, p. 60; ten pat, t. 2, p. 102.

¹²⁵ Ten pat, t. 1, p. 64. Žr. taip pat p. 71; ten pat, t. 28, p. 92, 96, 97; „Mykolo Römerio autobiografija“, p. 135.

¹²⁶ J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 102, 103, 105.

karo pradžioje konservatyvieji ir į kompromisą linkę sluoksniai kreipimesi į carą Nikolajų išreiškė lojalumą Rusijai¹²⁷. Istorinės Lietuvos lenkams orientacijos klausimas buvo itin aktualus dėl specifinių šios bendruomenės egzistavimo sąlygų.

1914 metų rugsėjo 8 dieną susirinkime pas Vilniaus viceburmistrą Konradą Niedziałkowskį buvo bandoma susitarti dėl bendros pozicijos. Dalyvavo svarbiausių lenkų politinių grupuočių atstovai. Prorusiškai nusiteikę buvo Pawełas Kończa, Mieczysławas Jałowickis, Tadeuszas Dembowski ir Adolfas Zmaczyński. Kiti, t.y. Marianas Strumiłło, Stanisławas Kognowieckis, Bronisławas Umiastowski, kun. Stanisławas Maciejewiczius, Witoldas Węsławskis, Kazimierzus Stefanowski, Konradas Niedziałkowski, Witoldas Bańkowski, Janas Klottas, Bronisławas Krzyżanowski, Stanisławas Bagiński ir M.Römeris pasisakė už Lenkijos valstybingumą¹²⁸. Ši kryptis, vienijanti demokratų, socialistų ir tautinės demokratijos atstovus, dėl didelių programinių skirtumų negalėjo įkurti vieningos organizacijos¹²⁹.

Pažangieji ir demokratai suprato, kaip svarbu susitarti su kitomis Lietuvos ir Baltarusijos žemių tautybėmis. Susirinkimuose, kurie vyko pas M.Römerį, diskutuota apie Lietuvos ateitį, tačiau nepriimta konkrečių nuostatų, nes kiekvienas dalyvis savaip vertino Lietuvos savarankiškumo problemą. Be to, „neskubėta atskleisti kortų“. Tokios pozicijos ypač laikėsi lietuvių pusė, o tai kėlė nepasitikėjimą¹³⁰.

Nepriklausomybės šalininkams reikėjo labai skubiai vienytis. M.Römerio, W.Abramowicziaus ir W.Studnickio iniciatyva buvo užmegzti glaudesni demokratų ir tautininkų ryšiai. Pirmoji bendra akcija buvo pradėtas leisti dienraštis *Przegląd Wileński*¹³¹.

¹²⁷ „Memoriał Michała Römera (ze wstępem W.Sukiennickiego)“, *Zeszyty Historyczne*, sąs. 17, 1970, p. 61–63.

¹²⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 214.

¹²⁹ „Memoriał Michała Römera“, p. 67.

¹³⁰ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 253. Šiuos susirinkimus M.Römeris laikė beprasniais: „Lietuviai tikrai žinojo, ko nori, bet neįsivaizdavo, kaip galėtų savo siekius įgyvendinti. O šiuose pasitarimuose dalyvaujančių lenkų orientacija ir net troškimai buvo labai skirtingi“, „Memoriał Michała Römera“, p. 109.

¹³¹ „Memoriał Michała Römera“, p. 89; J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 117–119; J.Sawicki, „Przegląd Wileński“, d. 1, p. 53–56.

1915 metų vasario 5 dieną Kazimierzo Okulicziaus pasiūlymu buvo suorganizuotas „nepartinis nepriklausomybės būrelis“¹³², turintis „besąlygiškai“ remti lenkų legionų kūrimą ir pripažinti Vyriausiąjį tautinį komitetą nepriklausomybės reikalų atstovu¹³³. Svarbiausias būrelio šūkis: nepriklausoma Lietuvos ir Lenkijos valstybių federacija, o valdymo forma – liaudies respublika¹³⁴.

Konspiracijos sumetimais nutarta pagal masonų modelį kurti kelių pakopų organizaciją, kad vienos grandys nežinotų apie kitų buvimą¹³⁵. Organizacijai vadovavo komisija – „glaudus branduoliukas“, apie kurio buvimą neturėjo žinoti netgi pirmojo laipsnio grandis, arba „branduolys“¹³⁶. Buvo įkurti trys skyriai: politikos, išdo ir kariuomenės¹³⁷. Organizacijos „branduolį“ sudarė žinomi ir patikimi įvairių sluoksnių atstovai¹³⁸.

Nepriklausomybininkai domėjosi ir Vilniuje legaliai veikiančiomis institucijomis, kurios galėtų būti svarbios, iš miesto pasitraukus Rusijos val-

¹³² M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 367. M.Römeris taip apibūdino „būrelio“ atsiradimą: „Kurti tokią organizaciją kiek anksčiau siūlė Witoldas Abramowiczus, kuris norėjo, kad jos branduolį sudarytume aš, Zygmuntas Nagrodzki, Waclawas Studnickis ir galbūt dr. Łukowski. Šios dar nesančios organizacijos vardu, pasirašęs „Lietuvos lenkų demokratų sąjunga“, W.Abramowiczus išleido atsišaukimą prieš lenkų legionų kūrimą Rusijos kariuomenėje“, ten pat, p. 368. Tačiau reikia daryti prielaidą, kad Lietuvos lenkų demokratų sąjunga – tai 1913 m. kovo mėn W.Abramowicziaus įkurta organizacija, kuriai, be kitų, priklausė W.Studnickis ir Janas Piłsudskis, žr. ten pat, t. 3, p. 67. M.Römeris tada atsiskak sąjungoje dalyvauti, todėl ir apie jos veiklą nebuvo pakankamai informuotas.

¹³³ „Memoriał Michała Römera“, p. 90.

¹³⁴ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 371, 383. Programą kūrė W.Studnickis, A.Zasztowtas, [K.] Niedziałkowski, M.Römeris, K.Okuliczus, W.Abramowiczus, Z.Nagrodzki. Ši programa patvirtinta „kaip pasiūlymas, ir niekas formaliai negavo konkrečių įpareigojimų“, „Memoriał Michała Römera“, p. 91.

¹³⁵ „Memoriał Michała Römera“, p. 91.

¹³⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 383, 384. „Branduoliuką“ sudarė W.Abramowiczus, M.Römeris, Z.Nagrodzki, L.Łukowski, K.Okuliczus, A.Zasztowtas, „Memoriał Michała Römera“, p. 90.

¹³⁷ Jiems vadovauti paskirti W.Abramowiczus, Z.Nagrodzki ir K.Okuliczus, M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 384. Memoriale M.Römeris rašė, kad kiekvienam skyriui vadovauja du žmonės, „Memoriał Michała Römera“, p. 90.

¹³⁸ „Memoriał Michała Römera“, p. 91. Apie „organizacijos“ veiklą vokiečių okupacijos metais žr. ten pat, 24 išnaša.

džiai. Viena iš jų buvo Savanoriškoji gaisrininkų draugija. Jau 1914 metų rugsejo mėnesį M.Römeris buvo išrinktas jos pirmininku¹³⁹.

Nepriklausomybės idėjų skleidimo centru tapo nepriklausomybininkų perimtas Banko klubas, dar vadintas „pabėgėlių“ arba „jakobinų“ klubu¹⁴⁰. 1915 metų gegužės mėnesį M.Römeris ten perskaitė paskaitą apie nepriklausomybę¹⁴¹. Klubas darė „didelę įtaką Vilniaus inteligentų nuotaikoms“¹⁴².

Kadangi lietuvių ir lenkų derybos nedavė rezultatų, 1915 metų vasarį tarpininkauti jose ėmėsi Varšuvos nepriklausomybininkai, kurių iniciatyva truputį anksčiau lenkai derėjosi su žydais ir Rusijos kairiaisiais. Władysławui Malinowskiui būnant Vilniuje, įvyko žvalgomasis susirinkimas, kuriame nutarta surengti lenkų ir lietuvių pasitarimą Varšuvoje¹⁴³. Nustatyta iš anksto, kad derybos vyks dėl „atskirų krašto vienetų – Lenkijos ir Lietuvos – santykių“ ir bus tarptautinės, tuo tarpu lietuvių ir Lietuvos lenkų pasitarimai buvo laikomi Lietuvos vidaus reikalu¹⁴⁴.

1915 metų kovo 22–23 dieną Varšuvoje vykusiame pasitarime lietuviams atstovavo Mykolas Sleževičius ir Jurgis Šaulys, o Lietuvos lenkams – W.Abramowiczius ir M.Römeris¹⁴⁵. Šis pasitarimas buvo grynai informacinis,

¹³⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 295, 384. Valdybai dar priklausė W.Abramowiczius ir A.Zasztowtas, ten pat, t. 5, p. 13. Rusams pasitraukus iš Vilniaus, Savanoriškoji gaisrininkų draugija tapo milicija, ten pat, t. 6, p. 2.

¹⁴⁰ Ten pat, t. 4, p. 377. Apie nepriklausomybininkų ir tautinių demokratų konkurenciją klube žr. ten pat, p. 402; „Memoriał Michała Römera“, p. 82–84. Klube telkėsi ir pabėgėliai iš Vokietijos okupuotų žemių, dėl savo radikalaus požiūrio į nepriklausomybę dar vadinti „jakobinai“.

¹⁴¹ M.Römer, *Dziennik*, t. 6, p. 3. Truputį anksčiau M.Römeris ta pačia tema kalbėjo Apatininkų klube, ten pat, t. 4, p. 394.

¹⁴² „Memoriał Michała Römera“, p. 84.

¹⁴³ Be W.Malinowskio, susirinkime dalyvavo lenkai L.Abramowiczius, Z.Nagrodzki, M.Römeris ir lietuviai F.Bortkevičienė, J.Šaulys, M.Sleževičius, M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 373.

¹⁴⁴ „Memoriał Michała Römera“, p. 111–112.

¹⁴⁵ M.Römeris taip apibūdino susitikimų atmosferą: „Man jie padarė daug geresnį ne-gu tikėjaisi išpūdį. Turiu pabrėžti labai pagirtiną kilnų ir tolerantišką šių įvairių stovyklų lenkų veikėjų požiūrį į laisvės siekiančią Lietuvą ir lietuvių, baltarusių bei kitų tautų tautines problemas. Šių žmonių pažiūrose atsispindi Europos kultūra, lenkų humanizmo tradicijos ir tikrai gilus teisingumo ir buvusios Lenkijos ir Lietuvos Respublikos tautų teisių suvokimas; pas mus tai nebūdinga net daugumai vadinamųjų lenkų pažangiųjų, pavyzdžiui ‘pšęgliondovcams’“, M.Römer, *Dziennik*, t. 5, p. 6. Apie pasitarimą Varšuvoje žr. taip pat L.Hass, *Ambicje, rachuby, rzeczywistość. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej 1905–1928*, Warszawa, 1984, p. 115.

bet jame nutarta ir ateityje palaikyti ryšius, tam tikslui įkuriant Informacijos biurą bei jo skyrius Varšuvoje ir Vilniuje. Kol bus suformuotos šios struktūros, tarpininkais buvo paskirti Stanisławas Patekas ir M.Römeris¹⁴⁶.

Balandžio 1 d. įvyko steigiamasis Vilniaus skyriaus susirinkimas, kuriame nustatyti politinių grupuočių atstovavimo biure principai ir patvirtintas parengiamasis su jo veikla susijusių darbų planas¹⁴⁷. Lietuvos lenkų demokratų sąjunga pasiūlė dalyvauti biuro veikloje W.Abramowiczų ir Janą Piłsudskį¹⁴⁸, o naujai įkurta „lenkų demokratų grupė“ delegavo A.Zasztowtą ir J.Bukowskį. M.Römeris turėjo biure atstovauti „nepriklausomybės būreliui“¹⁴⁹. Bet biuras nebuvo įkurtas, nes lietuvių organizacijos atsisakė jame dalyvauti¹⁵⁰.

M.Römeris, nematydamas Vilniuje nepriklausomybės judėjimo perspektyvos, nutarė, kad „šiomis sąlygomis logiškiausia ir teisingiausia pačiam dalyvauti didžiojoje legionų akcijoje“. Tikėjo, kad ši veikla bus naudinga kraštui, o jis, būdamas Lietuvos sūnus, privalo tarnauti šiam reikalui¹⁵¹. Apsi-

¹⁴⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 5, p. 7. Žr. taip pat „Memoriał Michała Römera“, p. 112.

¹⁴⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 5, p. 15. Tą pačią dieną kaip atsvara W.Abramowicziaus grupei (Lenkų demokratų sąjungai), populiariai vadinamai „pšegliondovcais“, kitame susirinkime buvo įkurta „lenkų demokratų grupė“. Naujai organizacijai, be M.Römerio, priklausė A.Zasztowtas, W.Studnickis, D.Siemaszko, Kazimierz Ostachiewiczzius ir kiti. Reikia manyti, kad M.Römeris norėjo sutvirtinti savo pozicijas kuriamame biure. Apie to meto demokratų pažiūrų skirtumus žr. J.Sawicki, „Przegląd Wileński“, d. 1, p. 54.

¹⁴⁸ M.Römeris išskyrė dvi „pšegliondovcų“ grupės sroves: „mažuma ryžtingai siekia nepriklausomybės, o dauguma, sudaranti „pšegliondovcų“ branduolį, paveikta idėjinio oportunizmo ir einanti į kompromisą su endekų ideologija, yra gėdingai promaskoliška“. Biure „mažumos“ atstovas buvo W.Abramowiczzius, o „daugumos“ – Janas Piłsudskis, M.Römer, *Dziennik*, t. 5, p. 38.

¹⁴⁹ Ten pat.

¹⁵⁰ Apie sumanymo žlugimą M.Römeris rašė: „Pagrindinė kliūtis yra lietuvių pusėje. Net demokratinų pažiūrų lietuviai neturi aiškios ir vieningos pozicijos, neryžtingai svyruoja ir ne tik nedrįsta sukurti savo ideologijos, bet ir neapsisprendžia prisijungti prie kurios nors srovės ar judėjimo. [...] Nepasitikėdami lenkais, jie delsia, nors iš esmės negali jiems paprieštarauti“, ten pat, p. 37.

¹⁵¹ Ten pat, t. 4, p. 392. Važiuoti į Galiciją M.Römeris apsisprendė 1914 m. spalį, kai į Vilnių atvyko legionų emisaras. M.Römeris tada rašė: „dabar esu pasmerktas beveik visiškam neveiklumui, stebėtojo vaidmeniui, nors mano širdis pilna troškimų, vilties, tikėjimo, abejonių. Mąstau apie vieną projektą, bet nenoriu čia apie jį rašyti“, ten pat, p. 237. Lemiamą įtaką apsisprendimui padarė tiesioginis bendravimas su Varšuvos nepriklausomybininkais, ten pat, p. 315, 317, 324.

spręsti vykti į Galiciją padėjo ir giminės tradicijos, nes „nebuvo nė vieno lenkų sukilimo ar rimtesnio sąmokslu ir pasirengimo ginkluotam žygiui, kuriame nedalyvautų bent vienas Römeris“¹⁵².

Užtrukęs, kol gavo pasą ir buvo patvirtintas prisiekusiu advokatu, iš Vilniaus M.Römeris išvyko tik 1915 metų gegužės 27 dieną, iškart po advokato priesaikos¹⁵³. Per Odesą nusigavo į Rumuniją, o iš ten – į Galiciją¹⁵⁴. Rugsėjo mėnesį Vyriausiajam tautiniam komitetui pateikė kelis kartus čia cituotą išsamų memorialą „Litwa wobec wojny“ („Lietuva karo akivaizdoje“), kuriame analizavo visuomenės padėtį, nuotaikas ir įvairių Lietuvos bei Baltarusijos žemių politinių ir tautinių grupuočių programas. Pabaigoje nurodė, kad Vyriausiasis tautinis komitetas turi susisiekti su Lietuva, pasiūlyti konkretų planą, politinius šūkius. M.Römeris rašė, kad „Lenkija yra energinga nepriklausomybės kūrėja, todėl ji turi teisę ir privalo imtis iniciatyvos kreiptis į Lietuvą“¹⁵⁵.

M.Römerio memorialas tapo žinomas visuomenei tuo pat metu kaip ir Vokietijos okupuotame Vilniuje lenkų nepriklausomybininkų skelbiami manifestai¹⁵⁶. Tačiau Vyriausiojo tautinio komiteto vadovybė, apsiribojusi siaura „Austrijos–Lenkijos“ orientacija, buvo kurčia šiai iniciatyvai ir neskyrė reikiamo dėmesio buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėms¹⁵⁷. Po rugsėjo 14 dienos pokalbio su Juzefu Piłsudskiu (Józef Piłsudski) M.Römeris nutarė pats kovoti fronte¹⁵⁸. Buvo paskirtas į

¹⁵² *Wilno Józefowi Piłsudskiemu*, Wilno, 1935, p. 24. Žr. taip pat H.Romer-Ochenkowska, „Wilno – miasto Józefa Piłsudskiego“, in *Wilno i Ziemia Wileńska*, t. 1, Wilno, 1930, p. 47; W.Gizbert-Studnicki, *Stosunek Wilna do Legionów*, Wilno, 1928, p. 15; A.Szklennik, *Dziennik*, t. 1, LVIA, f. 1135, ap. 4, b. 30, p. 2.

¹⁵³ M.Römer, *Dziennik*, t. 6, p. 22, 23. Žr. taip pat ten pat, t. 4, p. 24; ten pat, t. 5, p. 13, 47.

¹⁵⁴ Ten pat, t. 6, p. 23.

¹⁵⁵ „Memoriał Michała Römera“, p. 125.

¹⁵⁶ L.A.[L.Abramowicz], *Litwa podczas wojny*, Warszawa, 1918, p. 31–33.

¹⁵⁷ Apie lenkų politikų požiūrį į Lietuvos ir Baltarusijos žemių klausimą žr. A.Skrzypek, „Miejsce północno-wschodnich kresów Rzeczypospolitej w polskiej myśli politycznej doby I wojny światowej“, in *Polacy, Litwini, Niemcy w kręgu wzajemnego oddziaływania*, *Studia i Materiały WSP*, Olsztyn, nr. 37, 1992, p. 65–78. Žr. taip pat W.Sukiennicki, *East Central Europe during World War I. From foreign Domination to National Independence*, New York, 1984, p. 772, kur kalbama, kad Vyriausiasis tautinis komitetas ignoravo M.Römerio memorialą.

¹⁵⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 9, p. 18; žr. taip pat ten pat, t. 11, p. 36.

legionų Pirmąjį pėstininkų pulką. Kaip eilinis Mateusz Rzymiskis, kolegų dėl amžiaus dar vadintas „dédule“, dalyvavo Volynės kampanijoje¹⁵⁹. Bet dėl „sunkių fronto sąlygų, kankinamas nešvaros ir utėlių“¹⁶⁰, sirgo ir ilgam laikui pateko į ligoninę Žešuve, iš kur, padedant Michałui Sokolnickiui, buvo perkeltas į Krokuvą¹⁶¹.

Vasario mėn. išėjęs iš ligoninės buvo paskirtas į Karo departamentą, kad, kaip teigė pats M.Römeris, „kuo geriau ir išsamiau pažintų visą tuo metu vykstantį judėjimą, visas jo problemas, santykius su kitomis srovėmis ir lenkų reikalo visumą“.

Tam tikslui galėjo naudotis departamento archyvu, skaityti slapčius raportus ir memorialus¹⁶². Be to, glaudžiai bendradarbiavo su laikraščio *Wia-domości Polskie (Lenkų žinios)* redakcija. Jame paskelbė kelis straipsnius ir rengė užsienio spaudos apžvalgas.

Tačiau svarbiausias M.Römerio uždavinys dirbant departamente buvo stebėti Lietuvos ir Baltarusijos žemių reikalus. Manė, kad čia dirbdamas galės jiems daryti didesnę įtaką. Norėjo kaip Karo departamento atstovas išvykti į Vilnių ir tęsti kovą dėl nepriklausomybės¹⁶³.

1916 metų kovo mėnesį M.Römeris parašė dar vieną memorialą, kuriame nurodė konkrečius būdus, kaip susieti Lenkijos ir Lietuvos klausimą. Władysławui Sikorskiui adresuotame memoriale, pavadintame „pastabomis“, buvo lietuvių karinės formuotės Lenkų legionuose organizavimo projektas¹⁶⁴. Memorialo autorius manė, kad taip Lietuva būtų įtraukta į tarptautinės politikos problemas, o tai savo ruožtu sustiprintų Lietuvos ir Baltarusijos žemių judėjimą dėl nepriklausomybės. M.Römerio nuomone, šaukimas į lietuvių kuopą būtų vienkartinė akcija ir neprieštarautų „principiniam požiūriui į ginčytiną verbavimo problemą“¹⁶⁵.

M.Römeris memorialą parašė būtent tada, kai Austrija-Vengrija ir Vokietija varžėsi dėl legionų kareivių. Atsiradus naujam Rumunijos frontui,

¹⁵⁹ Ten pat, p. 37, 38; ten pat, t. 14, p. 4–8. Žr. taip pat S.Pomarański, *Zarys historii wojennej I-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa, 1931, p. 21–22.

¹⁶⁰ B.Limanowski, *Pamiętniki*, t. 3, Warszawa, 1961, p. 405.

¹⁶¹ M.Römer, *Dziennik*, t. 11, p. 39.

¹⁶² Ten pat, t. 12, p. 54, 56; ten pat, t. 13, p. 16.

¹⁶³ Ten pat, t. 12, p. 48.

¹⁶⁴ „Pastabų“ nuorašą žr. ten pat, t. 13, p. 6–14.

¹⁶⁵ Ten pat, p. 12.

Vokietijai prirėkė lenkų rekrūtų, todėl ji pasisiūlė suteikti legionams teisę verbuoti Ober-Osto teritorijoje. Bet Piotrkovo departamento vadovas nedviprasmiškai pareiškė, kad legionai gali būti formuojami tik Austrijos kariuomenei, o mobilizacijos išplėtimas Ober-Osto kontroliuojamose teritorijose būtų „tik politiškai kenksminga kompromisinė priemonė“¹⁶⁶.

Juzefas Pilsudskis prieštaravo šiai akcijai dėl kitų priežasčių. Jis M.Römeriui pasakė, kad kurti legionuose lietuvių kuopą beprasmiška, nes Lietuvai iš to nebus naudos. Kartu Pilsudskis pabrėžė, kad svarbiausias ir lemiamas momentas dar bus, kai baigsis karas, ir būtent tam momentui jis kuria veiklos planus, kaip juos kūrė ir prieš karą¹⁶⁷.

M.Römerio neįtikino Pilsudskio argumentai. Jis bijojo, kad „Lietuva nepažiopsotų šio momento, visiškai neturėdama nei savarankiško kelio, nei glaudžių ryšių su besiplečiančiu lenkų judėjimu“¹⁶⁸. Jis vis labiau norėjo grįžti į Vilnių.

Stiprėjant Juzefo Pilsudskio ir Karo departamento nesutarimams, brigados vado šalininkas M.Römeris pateko į dviprasmišką padėtį. Todėl, jeigu nepavyktų pasiekti Vilniaus, planavo išeiti iš Piotrkovo departamento ir vykti į frontą¹⁶⁹.

1916 metų birželį per Medardą Downarowiczių išsiuntė dar vieną slaptą memorialą dėl Lietuvos reikalų, šį kartą adresuotą Centriniam tautiniam komitetui. Jame, pasiremdamas dviem ankstesniais savo memorialais, pabrėžė, kad Centrinis tautinis komitetas turi pradėti politinę akciją Lietuvoje, stengdamasis sujungti Lietuvos ir Lenkijos problemas. *Dienoraštyje* jis rašė: „Pats laikas, kad už lenkų klausimą atsakingi veikėjai atsigręžtų į Lietuvą“¹⁷⁰. Mėnesio pabaigoje Władysławas Sikorskis M.Römerį išsiuntė į Lenkijos valstybingumo lygos prezidentumą Varšuvoje, kad dar kartą pabandytų gauti leidimą vykti į Vilnių¹⁷¹. Čia

¹⁶⁶ W.Suleja, *Orientacja austro-polska w latach I wojny światowej*, Wrocław, 1992, p. 284. Žr. taip pat J.Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*, Warszawa, 1980, p. 130–132.

¹⁶⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 14, p. 26, 27.

¹⁶⁸ Ten pat, p. 27.

¹⁶⁹ Ten pat, t. 15, p. 11. Manė, kad jam būtina grįžti į Vilnių ir kad tai būtų visos jo ankstesnės veiklos logiška pabaiga, ten pat, t. 13, p. 2. Žr. taip pat 1916 03 25 M.Römerio laišką L.Abramowicziui, LMAB F79–45, p. 10.

¹⁷⁰ M.Römer, *Dziennik*, t. 15, p. 28.

¹⁷¹ Ten pat, p. 39.

M.Römeris parengė Centrinio tautinio komiteto rezoliucijos Lietuvos klausimu projektą ir dalyvavo diskusijoje šiam klausimui skirtame plenariniame komiteto posėdyje¹⁷². Liepos mėnesį svečio teisėmis dalyvavo Centrinio tautinio komiteto suvažiavime ir buvo priimtas komiteto nariu¹⁷³.

Komitetą M.Römeris laikė „nuosekliausiu Lenkijos nepriklausomybės idėjos gynėju“, bet nuogaštavo dėl jame „vyraujančios tendencijos sutikti su tuo, kad etnografinę Lietuvą ir Kuršą aneksuos Vokietija, o Lenkija mechaniškai prisijungs nuo Lietuvos atskirtą Vakarų Baltarusiją kartu su Vilniumi. Taigi Lietuvos ir Lenkijos sąjungos, laisvų istorinės Respublikos tautų bloko idėją išstūmė valstybinės ir netgi tautinės Lenkijos ekspansijos į šias buvusios Didžiosios Kunigaikštystės teritorijas siekimas“. M.Römeris matė, kad šis siekimas „gana paplitęs ir populiarus tarp lenkų nepriklausomybininkų“¹⁷⁴. Tai pastebėjo ir Lenkijos valstybininkų klubo susirinkime, skirtame „rytų pakraščių“ reikalams, kur daugumai dalyvių, M.Römerio nuomone, „Lietuvos klausimas buvo tik legenda apie geležinį vilką“¹⁷⁵. *Dienoraščio* puslapiuose jis svarstė: „Gali atrodyti nelogiška, kad vis dar atkakliai ginu lenkų reikalą, ir ne tik iš kareivio pareigos, kurią priklausydamas legionams privalau atlikti, bet ir dėl politinių pažiūrų, nors puikiai suvokiu, kad stiprėjančios lenkų imperializmo tendencijos tikrai yra svetimos laisvės, teisingumo ir tautų teisių idėjoms, kurias aš taip vertinu ir laikau būtinomis Lenkijos ir Lietuvos santykiams. Bet, nepaisant visko, sąmoningai laikausi šio požiūrio, ir kaip tik gindamas Lietuvos ir jos tautų interesus. Labiau tikiu istorijos logika, objektyviais konkrečių sąlygų ir situacijų diktuojamais veiksmais negu politikų nuotaikomis ir ketinimais – šiandien jie stengiasi teikti siūlymus ir reiškia savo labai subjektyvias koncepcijas, neatsižvelgdami į būsimos Lenkijos valstybės sąlygas“¹⁷⁶.

M.Römeris apie savo norą grįžti į Vilnių rašė Juzefui Pilsudskiuui laiške iš Piotrkovo. Kartu nusiuntė memorialo Centriniam tautiniam komitetui kopiją, kad brigados vadas suprastų Lietuvoje planuojamos

¹⁷² Projekto nuorašą žr. ten pat, p. 10–16.

¹⁷³ Ten pat, p. 47, 50.

¹⁷⁴ Ten pat.

¹⁷⁵ Ten pat, t. 16, p. 44.

¹⁷⁶ Ten pat, p. 52.

akcijos pobūdį¹⁷⁷. Juzefas Pilsudskis dėl važiavimo į Vilnių sutiko¹⁷⁸, bet sutrukdė Vokietijos tarnybos, dar kartą atmetusios M.Römerio prašymą¹⁷⁹.

Taip susiklosčius aplinkybėms, M.Römeris nutarė grįžti į frontą. Rugsėjo 27 dieną išvyko iš Varšuvos ir per Liubliną patraukė į Gryviatką, kur buvo laikinai dislokuota Pirmojo pėstininkų pulko pirmojo bataliono pirmoji kuopa¹⁸⁰. Spalio 8 dieną pulkas buvo perkeltas į Baranovičius, o 1916–1917 metų žiemą praleido mokymuose Lomžoje ir Zambrove¹⁸¹.

Lomžoje M.Römeris pagaliau gavo ilgai lauktą leidimą važiuoti į Vilnių. Per dvi Vilniuje praleistas savaites (1916 m. gruodžio 16–31 d.) pirmiausia ištyrė vietos politinių grupuočių ir tautinių grupių nuotaikas¹⁸². Lenkų komiteto posėdyje informavo apie padėtį Varšuvoje ir įvairių Lenkijos politinių partijų požiūrį į Lietuvą¹⁸³. Trupučių apsidairęs¹⁸⁴, suprato, kad nuo 1915 metų gegužės mėnesio grupių pozicijos nė kiek nesuartėjo, nesugebėta išugdyti savarankiškos politinės minties, o Vokietijos politika, iš pat pradžių siekusi sukiršinti tautas, tik dar pablogino santykius. *Dienoraštyje* M.Römeris rašė: „Idomu, kad ir Lietuvos lenkai, ir lietuviai tai supranta, bet nepaisant to barasi, tuo padėdami vokiečiams siekti savo tikslų, ir net nebando susitarti. Tik man atvykus, pradėjo tarp savęs kalbėtis, bent jau apie elementarius dalykus“¹⁸⁵.

¹⁷⁷ Ten pat, t. 15, p. 37.

¹⁷⁸ 1916 m. liepos 13 d. J.Pilsudskis laiške W.Ślawekui rašė: „Tarp kitko, į mane laišku kreipėsi Römeris pareiškdamas, kad nori tuoj pat važiuoti į Vilnių. Jeigu gali, pranešk jam, kad visiškai su tuo sutinku, ir tegu savo priemonėmis bando patekti į Vilnių per Varšuvą“, J.Pilsudski, *Korespondencje 1914–1917*, Londyn, 1984, p. 183.

¹⁷⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 16, p. 14.

¹⁸⁰ Ten pat, t. 17, p. 12; ten pat, t. 18, p. 2.

¹⁸¹ S.Pomarański, op. cit., p. 28–29; M.Römer, *Dziennik*, t. 18, p. 59.

¹⁸² M.Römer, *Dziennik*, t. 18, p. 76. Pakeliui į Vilnių kelias dienas praleido Varšuvoje ir kalbėjosi su Juzefu Pilsudskiu, ten pat, p. 78.

¹⁸³ Ten pat, t. 19, p. 4.

¹⁸⁴ Ten pat, p. 5–7.

¹⁸⁵ Ten pat, p. 16. M.Römeris pats įsitikino, kaip sunku vieniems kitus suprasti, kai Lietuvių mokslo draugijos susirinkime lietuviai „susidomėję jo išklausė, įsidėmėjo jo pateiktą informaciją [...], ir viskas tuo pasibaigė“, ten pat, p. 9. Žr. taip pat M.Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“, p. 547.

Gruodžio 24, 26 ir 27 dienomis vykę lenkų, lietuvių ir baltarusių susirinkimai nepadėjo suartinti pozicijų¹⁸⁶. Tada M.Römeris suabejojo, „ar yra prasmė, esant tokiems santykiams ir nuotaikoms, rengti šiuos susirinkimus ir pasikalbėjimus“¹⁸⁷.

Skaitydamas paskaitas Amatininkų, „Tarpusavio pagalbos“, Banko, Darbininkų klubuose¹⁸⁸ ir „šubravecams“ („nenaudėliams“) per tradicines jų Kūčias¹⁸⁹, platesnius sluoksnius supažindino su padėtimi Karalystėje ir legionuose.

Iš Vilniaus M.Römeris grįžo į Lomžą, iš kur visas pulkas greitai buvo perkeltas į Zambrovą tęsti mokymų¹⁹⁰. Per Velykas buvo trumpam atvykęs į Vilnių, o pakeliui Varšuvoje susitiko su Juzefu Pilsudskiu. Per šį susitikimą, kaip ir kitais kartais, pajuto, kad „šiam žmogui yra skirtas ypatingas vaidmuo“¹⁹¹. Bet artėjo priesaikos krizė, ir M.Römeris, būdamas Pirmojo pulko kareivių tarybos narys, dalyvavo delegacijoje pas brigados vadą. Tai, ką komendantas pasakė delegatams, buvo blogiau už „šalto vandens kibirą“. Jie nevisiškai suprato Juzefo Pilsudskio mintį apie legionų statuso pasikeitimą, manė, kad „legionai jau atgyveno ir nebegali nieko naudingo nuveikti“¹⁹². Liepos 12 dieną pulkas atsisakė prisiekti amžiną ginklo brolybę su Vokietija, todėl liepos 18 d. visi buvo internuoti Ščypiornie prie Kališo¹⁹³.

1917 metų rugpjūčio 26 dieną bičiulių iš Varšuvos pastangomis M.Römeris buvo paleistas iš stovyklos¹⁹⁴ ir paskirtas taikos teisėju Kol-

¹⁸⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 19, p. 22. Lietuvių pusei susirinkime atstovavo J.Šaulys, S.Kairys, A.Domaševičius, A.Smetona, M.Biržiška, lenkų – W.Abramowiczus, L.Chomiński, Z.Jundziłlas, S.Bagiński, A.Zasztowtas. Iš baltarusių buvo tik V.Lastovskis, nes A. ir I.Luckevičiai susikompromitavo bendradarbiaudami su vokiečiais, ten pat, p. 11. Žr. taip pat A.Szklennik, *Dziennik*, t. 6, LVIA, f. 1135, ap. 4, b. 35, p. 35.

¹⁸⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 19, p. 23.

¹⁸⁸ Ten pat, p. 6, 25, 60. Plačiau apie Banko klubo posėdį žr. A. Szklennik, *Dziennik*, t. 6, p. 29–32.

¹⁸⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 19, p. 10.

¹⁹⁰ Ten pat, p. 18, 20.

¹⁹¹ Ten pat, t. 20, p. 31. Juzefas Pilsudskis įpareigojo M.Römerį patikrinti, ar pagrįsti gandai apie tariamą lietuvių pasirengimą susitarti su lenkais, ten pat, p. 82.

¹⁹² Ten pat, t. 21, p. 6, 7.

¹⁹³ Ten pat, p. 62. S.Pomarański, op. cit., p. 30. Ščypiornie M.Römeris priklausė kareivių tarybai ir ėjo stovyklos teismo pirmininko pareigas, ten pat, t. 22, p. 19.

¹⁹⁴ Ten pat, t. 22, p. 40; M.Römer, *Autobiografija*, p. 9.

ne¹⁹⁵ (Lomžos apskrityje), o po metų – Lomžos apskrities teisėju¹⁹⁶. Jis atidžiai stebėjo įvykius Lietuvoje, džiaugsmingai sveikino 1917 metų rugsėjo mėnesį išrinktą Lietuvos krašto tarybą¹⁹⁷, bet dėl sudėtingos padėties negalėjo grįžti į Lietuvą. M.Römeris pirmiausia išsigando būsimų finansinių sunkumų, nes Vokietijos okupuotame Vilniuje nebuvo vilties gauti darbą. Aiškiai antilietuviškai nusiteikęs tėvo paramos iš Bagdoniškio jis galėjo tikėtis nebent atsisakęs bet kokios Lietuvos valstybingumą remiančios veiklos¹⁹⁸, o jos, kaip žinia, nenorėjo nutraukti. Todėl, nors ir labai norėjo grįžti į Vilnių, apsisprendė dirbti teisme Lenkijoje, nes čia jis buvo materialiai nepriklausomas¹⁹⁹. Kai 1918 metų lapkričio paskutinėmis ir gruodžio pirmomis dienomis M.Römeris trumpai buvo Vilniuje, tiek lenkų demokratai, tiek Lietuvos Taryba jam siūlė tapti jų laikraščių redaktoriumi, o Tarybos teisingumo ministras Petras Leonas – dirbti taikos teisėju sostinėje Vilniuje. M.Römeris atmetė šiuos pasiūlymus, nes tada būtų turėjęs palaikyti kurią nors pusę²⁰⁰. Norėjo to išvengti, nes nebuvo tikras, „kuri linija (Tarybos, Lenkų komiteto, socialistų ar bolševikų) palankiausia Lietuvai“²⁰¹. Skaitė daug paskaitų Banko klube, Darbininkų klube Varnų gatvėje ir kitur²⁰².

Po daugelio susitikimų su vadovaujančiais Vilniaus politikais teigė: „Yra baises jėgų ir valios nuosmukis [...]. Mūsų kraštas gali tapti pasyviu svetimų interesų įrankiu, svetimšalių eksperimentų ir agresijos vieta“²⁰³. Grįžo į Lomžą, pasinėrė į profesinę veiklą, buvo paskirtas Lomžos rinkimų komisijos pirmininku ir ilgai nedalyvavo politinėje veikloje. Laiš-

¹⁹⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 22, p. 44; M.Römer, *Autobiografia*, p. 9.

¹⁹⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 25, p. 128.

¹⁹⁷ Ten pat, t. 22, p. 72. Be to, išsiuntė sveikinimo telegramą, 1917 10 02 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F 79–45, p. 24.

¹⁹⁸ Viename laiške tėvas rašė: „Jeigu duosi garbės žodį, kad neužiimsi politika ir nepasidėsi su kvailais lietuviais, mūsų tikrais priešais, gali tikėtis mano pagalbos“, M.Römer, *Dziennik*, t. 25, p. 55. Be abejo, buvo kalbama apie Bagdoniškio paveldėjimą, žr. ten pat, t. 24, p. 24, 53, 74.

¹⁹⁹ Ten pat, t. 25, p. 55.

²⁰⁰ Ten pat, p. 168, 170; ten pat, t. 26, p. 1, 2.

²⁰¹ Ten pat, t. 25, p. 170.

²⁰² Ten pat, t. 26, p. 5.

²⁰³ Ten pat, t. 25, p. 166.

ke L.Abramowiczui taip teisingo savo pasyvumą: „vis blogiau suprantu, kas vyksta pasaulyje, ir negaliu tiksliai nurodyti kelio, kuriuo reikėtų eiti ir kuris tikrai vestų prie man brangių tikslų ir idealų. Atvirai prisipažįstu: esu visiškai praradęs orientaciją“²⁰⁴. Ankstesnis tikro demokrato M.Römerio susižavėjimas Rusijos revoliucijos įvykiais²⁰⁵ laikui bėgant blėso. Pripažino, kad revoliucija nuėjo per toli, o „jos padariniai visuomenės ir valstybės santvarkos požiūriu tampa tiesiog katastrofiški“²⁰⁶.

M.Römerio nuomone, didžiausia bolševikų revoliucijos yda buvo ta, kad ji „sukėlė visišką gamybos destruktiją ir nesugebėjo organizuoti produkcijos“²⁰⁷. Rusijoje vykstančias permainas vadino tiesiog „žmonijos pamišimu“²⁰⁸, be to, manė, kad „Rusija ilgainiui atsigręš atgal, bet tik tada, kai, pasiekusi galutinių revoliucijos rezultatų, juose apsvils ir iš skaistyklos vietoj dangaus pateks į pragarą“²⁰⁹. M.Römeris nebuvo „isitikinęs bolševizmo priešas“, bet revoliucijos plitimas Rusijai užgrobian svetimas žemes „laisvam žmogui kėlė didelių abejonių“²¹⁰.

Bet stiprėjant tautiniams konfliktams Vidurio Rytų Europoje M.Römeris ėmė laikyti bolševizmą vaistu nuo nacionalizmo: „Gal žmonės ir tautos, iškentę bolševizmo kančias, pagaliau išmoks gerbti vieni kitus ir atgims“²¹¹.

Todėl M.Römeris „abejojo, kuo sekti, ką paremti, koku keliu eiti, kad būtų geriausia Lietuvai, kurios piliečiu save laikė“²¹², ir nesiryžo imtis kokios nors misijos arba politinių pareigų Lietuvoje.

1919 metų kovo 7 dieną Walerijus Sławekas iškvietė jį į Varšuvą²¹³. Tai buvo susiję su pradėta įgyvendinti Juzefo Pilsudskio „Lietuvos pro-

²⁰⁴ 1919 02 07 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F 79–45, p. 36.

²⁰⁵ Žr. J.Ochmański, „Rewolucja Październikowa w świadomości demokracji polskiej“, *Kwartalnik Historyczny*, metr. 74, 1967, nr. 3, p. 751–757.

²⁰⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 23, p. 51.

²⁰⁷ Ten pat, t. 26, p. 232.

²⁰⁸ Ten pat, p. 33.

²⁰⁹ Ten pat, t. 23, p. 51.

²¹⁰ Ten pat, t. 26, p. 46.

²¹¹ Ten pat, p. 183.

²¹² J.Ochmański, „Kulisy wyprawy wileńskiej Piłsudskiego 1919“, in *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich*, t. 3, Warszawa, 1968, p. 69.

²¹³ M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 98.

grama“, kuria siekta atkurti istorinės Lietuvos valstybingumą, sudarant sąjungą su Lenkijos valstybe. Buvo numatyta pradėti ginkluotą akciją prieš bolševikus ir išlaisvinti Vilnių. Kartu Lietuvoje turėjo vykti politinė akcija, siekiant, kad „programa“ ten įgytų šalininkų tarp lietuvių, Lietuvos lenkų, baltarusių ir išlaisvintame Vilniuje būtų suformuota šalies vyriausybė. Šiai visiškai slaptai akcijai, o vėliau ir vyriausybei turėjo vadovauti M.Römeris²¹⁴. Kovo 11 dieną W.Sławekas vėl pakvietė M.Römerį į Varšuvą²¹⁵. Kovo 14 dieną vykusiame susitikime pasiūlė M.Römeriui dalyvauti Vilniaus akcijoje, kurios detales netrukus turėjo aptarti platesniame rate²¹⁶. Į vėlesnius kvietimus kovo 26, 27 ir balandžio 2, 3 dienomis M.Römeris nereagavo, nes dėl visos šios akcijos abejojo. Norėjo visiškai atsakyti joje dalyvauti arba bent kiek įmanoma ją atidėti²¹⁷. Tik balandžio 4 dieną į Lomžą atvykus Kazimierzo Świtalskio pasiuntiniui M.Römeris suprato, kad „negalima nekreipti dėmesio į šį kvietimą“²¹⁸. Pokalbiuose Varšuvoje W.Abramowiczius, Janas Piłsudskis, Aleksandras Prystoras, Kazimierz Świtalskis bandė įkalbėti M.Römerį nedelsiant vykti į Vilnių ir formuoti šalies vyriausybę. Jeigu lietuvių politinės grupuotės atsakytų bendradarbiauti, nuspręsta suformuoti vyriausybės pakaitalą iš laisvai pasirinktų žmonių. M.Römeris su tokiu sprendimu nesutiko, nes, kaip ir Juzefas Piłsudskis, manė, kad „visos programos raktą turi lietuviai“²¹⁹. Taigi siūlyta, kad į Kauną vyks slaptai trijų asmenų misija: M.Römeris, Zygmuntas Jundziŭŭs ir Kazimierz Łukomski²²⁰.

²¹⁴ Źr. J. Ochmański, „Kulisy wyprawy wileńskiej“, p. 65–78; Z.Solak, „Wyprawa kowieńska Michała Romera w 1919“, *Niepodległość*, t. 47, 1995, p. 129–163.

²¹⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 102.

²¹⁶ Ten pat, p. 105, 116.

²¹⁷ Ten pat, p. 118; Źr. taip pat, p. 117, 121, 124, 126.

²¹⁸ Ten pat, p. 126.

²¹⁹ Ten pat, p. 130, 131. Apie 1919 04 06 susitikimą Varšuvoje Źr. J.Cisek, *Kalendarium działalności Józefa Piłsudskiego*, Nowy Jork, 1992, p. 104.

²²⁰ J.Ochmański, „Kulisy wyprawy wileńskiej“, p. 65–78; J.Ochmański, *Historia Litwy*, Warszawa, 1990, p. 281; Z.Jundziŭŭ, „Niefortunna wyprawa kowieńska“, *Niepodległość*, t. 5, 1955, p. 207; K.Okulicz, „Podział ziem W.Ks. Litewskiego (1915–1923–1940) Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego“, *Alma Mater Vilnensis*, t. 3, 1953, p. 107; P.Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920*, Warszawa, 1966, p. 78; P.Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna*, p. 99–100.

M.Römeris Kauną pasiekė tik balandžio 15 dieną.²²¹ Pasitaręs su Kazimierzu Łukomskiu, vėliau su Stanislovu Narutavičiumi, balandžio 16–17 dieną. J.Pilsudskio programą pristatė trims lietuvių kairiųjų atstovams: naujai suformuotos liaudininko Mykolo Sleževičiaus vadovaujamos vyriausybės ministrams Petruui Leonui, Steponui Kairiui ir Jonui Vileišiui²²². Greitai įvyko kairiojo bloko – „aiškiai apibrėžtos grupės“ susirinkimas, į kurį nei misijos narių, nei S.Narutavičiaus neįleido²²³. Susirinkimas atmetė M.Römerio pasiūlymus. Lietuviai nepritarimą motyvavo tuo, kad Vilniui užimti nebuvo kviečiama Lietuvos kariuomenė, o tai laikė antausiu šiai kariuomenei²²⁴. M.Römerio nuomone, tokį Lietuvos pusės nusistatymą nulėmė palyginti stabili M.Sleževičiaus vyriausybės pozicija, paremta prezidento Antano Smetonos institucija, sustabdžius Tarybos veiklą. Kairieji nedrįso rizikuoti, nes, akcijai nepavykus, būtų likę izoliuoti²²⁵. Turėjo reikš-

²²¹ Pasirengimas kelionei užtruko, nes M.Römeris tvarkė atostogų formalumus, M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 132,133.

²²² Zygmunt Jundził, op. cit., p. 110, o juo remdamasis P.Łossowski veikale *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920*, p. 78 klaidingai teigia, kad M.Römeris J.Pilsudskio siūlymą pateikė Lietuvos vyriausybės posėdyje. M.Sleževičiaus vyriausybė suformuota 1919 m. balandžio 12 d., po to, kai balandžio 4 d. Taryba, A.Smetoną išrinkusi prezidentu, sustabdė savo veiklą. M.Römeris nesusitiko su premjeru, nors ir rengėsi mandagumo vizitui. Jis manė, kad nedera siūlyti vyriausybės vadovui „valstybės perversmą“. Mandagumo vizitas neįvyko, nes M.Römeris nerado M.Sleževičiaus namuose, M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 152. Kiti šaltiniai teigia, kad M.Sleževičius jo nepriėmė, „A.Janulaičio pranešimas Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto 1919 04 26 posėdyje“, 1919 m. balandžio mėn. *Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto susirinkimų protokolai*, LMAB F 105–600, p. 15. Galima iškelti prielaidą, kad apie „visiškai slaptą“ misiją Kaune žinota gerokai anksčiau ir jai deramai pasirengta, tarp kitko ir pakeičiant svarbiausius valstybės pareigūnus.

²²³ M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 145. „Apibrėžta grupė“ – masonų ložė. Šiame susirinkime dalyvavo ir M.Sleževičius, ten pat, p. 152.

²²⁴ Ten pat, p. 146.

²²⁵ Ten pat, p. 139, 145. Dar prieš išvykdamas į Kauną, M.Römeris suprato, kad bus sunku įgyvendinti J.Pilsudskio programą: „Lietuviai neskubės angažuootis, jie pirmiausia palauks, kaip klostysis įvykiai. Tarptautinė padėtis ir jėgų santykis dar pernelyg neapibrėžti, nepastovūs, kad lietuviai jau šiandien jaustų poreikį pritarti Lenkijos projektams ir atsisakyti kai kurių esminių savo politikos principų, o pirmiausia Vilniaus [...]. Pagaliau Lietuvos Taryboje yra baltarusių (Lastauskis, Luckevičiai). Jų buvimas ypač sunkina galimus lietuvių ir lenkų ryšius. Dabartinėje studijoje reikalas man atrodo beviltiškas“, ten pat, p. 121. Kitas misijos dalyvis nesėkmės priežastimi laikė lietuvių netikėjamą Lenkijos valstybės galia, Z.Jundził, op. cit., p. 210. Kazimierz Okuliczius svarbiausia priežastimi laikė tai, kad „lietuviai tada buvo susiję su Vokietija ir pasiūlymas juos nustebino ir išgąsdino. Abejojo, kad Lenkija atsilaikys prieš Rusiją ir Vokietiją“, K.Okulicz, op. cit., p. 107.

mės ir ypač žavėjęs M.Römerį spartus valstybės aparato formavimas tuometiniame Kaune²²⁶.

Įsitikinęs, kad „vienas žmogus nepakeis stichiško vyksmo“, balandžio 20 dieną M.Römeris išvažiavo iš Kauno²²⁷, nusprendęs kuo greičiau baigti „šį reikalą“ ir vėl būti pasyviu stebėtoju²²⁸.

Per Varšuvą, kur susitiko su Kauno vyriausybės atstovu Jurgiu Šauliu, nuvyko į išvaduoatą Vilnių, kad praneštų J.Pilsudskiui apie kelionės į Kauną rezultatus. Neberadęs Vilniuje nei J.Pilsudskio, nei Jerzio Osmołowskio, pateikęs ataskaitą W.Abramowicziui ir demokratų grupei, grįžo į Lomžą²²⁹.

Viešint Kaune pamatyti Lietuvos valstybingumo pamatai sustiprino M.Römerio įsitikinimą, kad būtina grįžti į Tėvynę. *Dienoraštyje* jis rašė: „baigiu apsispręsti grįžti į etnografinę Lietuvą, o ne į Vilnių. Kad ir koks būtų etnografinės Lietuvos likimas, aš būsiu su ja ir, jeigu Vilnius bus atskirtas, į jį negrįšiu“²³⁰. Taip apsispręsti nebuvo lengva. Suprato, jog tą pasiryžimą bus labai sunku įgyvendinti. „Vilniuje turėčiau puikias „karjeros“ galimybes, o važiuoju į Kauną, nes tai yra mano teisė ir pareiga, nors būtent dėl to tas kelias sunkus, reikalaujantis daug pastangų, o gal net kančios ir aukos“²³¹.

Spalio mėnesį išsiuntė į Vilnių M.Biržiškai laišką prašydamas tarpininkauti dėl vietos Kaune kuriamoje Lietuvos teismų sistemoje²³². Gavęs

²²⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 139; M.Biržiška, op. cit., p. 548.

²²⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 142. Išvažiudamas M.Römeris išvengė suėmimo, priešingai negu Z.Jundziļas, kuris dėl ligos į Kauną buvo atvykęs truputį vėliau, Z.Jundziļ, op. cit., p. 210. Žr. taip pat M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 152.

²²⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 183.

²²⁹ Ten pat, p. 147, 150, 152.

²³⁰ Ten pat, p. 204.

²³¹ Ten pat, p. 245. Šis apsisprendimas lenkų ir lietuvių istoriografijoje ypač sureikšmintas. Būdamas Kauno krašte „bene nati et possessionati“, elgėsi kaip ir tūkstančiai kitų Lietuvos lenkų. Ten pat, p. 462, jis užsiminė: „Svarbu ir tai, kad čia yra Bagdoniškis“. Po kelerių metų apie 1920 m. apsisprendimą rašė: „iš dviejų krašto dalių – Vilniaus ir Kauno – sąmoningai pasirinkau antrąją, ir ne tik todėl, kad čia liko mano mylimas Bagdoniškis, bet ir todėl, kad būtent ten, o ne Vilnijoje, yra šalies politinės nepriklausomybės ir savitos kultūros pamatai. Man atrodo, kad tie pamatai netobuli, nes juose nėra bendro lenkų ir lietuvių prado, kuris yra vertingas ir teisėtas, o jį atmetus kuriama valstybė tampa skurdinė, bet vis tiek būtent čia tie pamatai dedami, o Vilnijoje – ardomi“, ten pat, t. 32, p. 169.

²³² Ten pat, p. 310.

garantijas dėl darbo, galutinai apsisprendė grįžti. Prieš pat išvykdamas jis rašė: „Man truputį neramu grįžti, bet šio nerimo nekeisčiau į teisėjo darbo Lomžoje arba kitur Lenkijoje ramybę“²³³.

4. Lietuvos valstybės tarnyboje

1920 metų kovo 20 dieną M.Römeris iš Lomžos išvyko į Vilnių. Suorientavęs vietoje, *Dienoraštyje* taip įvertino padėtį: „Supratau, kad mano žinios apie santykius Lietuvoje buvo nepilnos, turėjo daug spragų ir netikslumų. Daugelis dalykų [...] iš arti atrodo kur kas sudėtingesni“²³⁴. Mėnesį pabuvęs Vilniuje, balandžio 20 dieną atvažiavo į Kauną²³⁵, o gegužės 12 dieną buvo paskirtas Kauno apskrities teismo teisėju²³⁶. Atvykęs į Lietuvą, M.Römeris pabandė užmegzti glaudesnius ryšius su Kauno lenkais. Lietuvos lenkų politinis centras buvo Informacijos biuras prie Seimo Lenkų deputatų frakcijos. M.Römeris kartu su deputatu Adolfu Grajewskiui biuro vardu parengė Lietuvos Seimo kreipimosi į Vilnijos gyventojus projektą²³⁷. Kreipimasis turėjo būti paskelbtas prieš lietuviams įžengiant į Vilnių. M.Römeris, A.Grajewskio nuomone, uoliai ėmėsi šio darbo, perteikdamas rašinyje visą savo patriotinę ideologiją, išaugusią iš dviejų mūsų tautų istorijos“²³⁸. Bet, Seimui atsisakius ankstesnių ketinimų, kreipimasis nebuvo paskelbtas²³⁹.

Kadangi buvo tikėtasi greitai iš bolševikų perimti Vilnių, M.Römeris parengė brošiūrą *Rytų Lietuvos klausimas*, kurioje informavo apie sudėtingą

²³³ Ten pat, t. 27, p. 4. Kitoje vietoje plačiau aptaria savo nerimą: „Lenkai ant manęs užpyks, kad įžengiau į tautinės Lietuvos politinio formavimosi areną, lietuviai neižvelgs manyje lenkų tautybės renegato, gryno lietuvio. Šiuo požiūriu lieku vienišas. O vis dėlto sąžinės instinktas, veikiamas mano praeities, ir mano idėja, kurią visada skelbiau ir kuria tebetikiu, verčia mane grįžti į Lietuvą, nors dabar viskas vyksta ir prieš ją“, ten pat, t. 26, p. 375.

²³⁴ Ten pat, t. 27, p. 9.

²³⁵ Ten pat, p. 36. Pirmieji išpuščiai Kaune buvo nekokie. M.Römerį ypač žeidė „be-saikis rusų kalbos demonstravimas“, ten pat, p. 37

²³⁶ M.Römerio asmeninė byla, LCVA f. R-856, ap. 2, b. 734, p. 30.

²³⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 128, 136.

²³⁸ A.Grajewski, *Ze wspomnień ogólnych*, ZNO II 13543, p. 42; M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 138, 139; E.Romer, *Dziennik (1919–1923)*, pod red. P.Łossowskiego, t. 2, Warszawa, 1995, p. 480. Žr. taip pat J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 217.

²³⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 154.